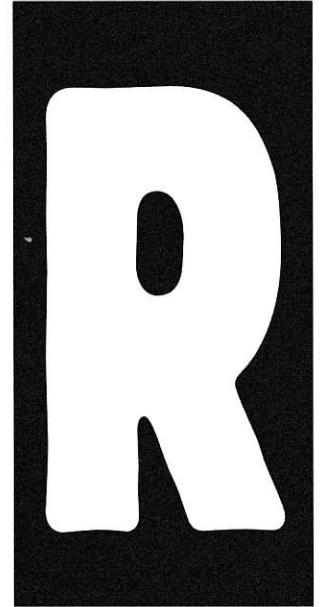

TÀRRACO, CAPITAL DE LA HISPÀNIA CITERIO

El desenvolupament històric

La importància de Tàrraco, atesa la seva situació geogràfica amb les possibilitats d'un accés relativament ràpid des d'Itàlia per mar i la comunicació directa tant amb el litoral mediterrani com amb l'interior de la península Ibèrica, fou ben coneguda pels romans a partir del començament de la seva dominació a Hispània. L'any 218 aC, quan va esclatar la segona guerra púnica, els romans desembarcaren un exèrcit a *Emporiae* (Empúries), a la rereguarda d'Anníbal. Arran d'aquesta primera intervenció militar a Hispània, tot avançant al llarg de la costa mediterrània cap al sud, van prendre possessió de la muntanya de Tarragona ja aquell mateix any. Incorporant un poblat ibèric i utilitzant la posició estratègica de la part més alta de la muntanya, van establir una base militar que –amb el seu port i el poblat suara esmentat– va ser l'origen d'una evolució urbana per la qual Tàrraco va arribar a ser una important ciutat romana ja durant l'època tardorepublicana.

La seva importància com a centre, no només militar sinó també econòmic i polític, queda palesa –més d'una vegada– ja durant les guerres hispàniques de la República romana. Amb paraules de Livi, historiador de Roma, Tàrraco era durant aquelles guerres el centre adequat “per separar els veterans del servei militar, per repartir les noves forces, per ordenar tot l'exèrcit”. Aquesta ciutat era el punt de partença de diverses campanyes militars que els procònsols de la Hispània citerior adreçaven contra les tribus de l'interior de la Península; i l'any 49 aC, després de les seves primeres victòries sobre els partidaris de Pompeu, Cèsar hi va rebre les delegacions de les tribus hispàniques. Tots aquests esdeveniments subratllaven la importància de Tàrraco, que gairebé estava predestinada a assolir el paper de capital de la província romana de la Hispània citerior.

Una de les condicions importants per a la “capitalitat” de Tàrraco va ser la concessió del rang de colònia. Segons l'opinió majoritària, la fundació de la colònia –que portava el nom de *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*– és deguda a Cèsar, durant els seus darrers anys, o al seu fill adoptiu (és a dir, al futur August), entre els anys 44 i 27 aC. Els primers testimonis per al rang de colònia corresponen a l'època d'August, a partir dels anys 26/24 aC. Tanmateix, com a *colonia Iulia* i no *Augusta*, Tàrraco va rebre el seu estatus privilegiat molt probablement ja abans de l'any 27 aC. Tenim a més la informació de Florus, un autor posterior, que diu que la comunitat –fundació d'un *Caesar*– va obtenir la seva denominació de *Triumphalis* perquè feia referència als triomfs del mateix Cèsar. D'acord amb la interpretació tradicional, es tracta del record de les victòries hispàniques de Cèsar, amb les quals aquest dictador va merèixer un triomf a Roma. Però segons una opinió més recent, l'adjectiu *Triumphalis* de Tàrraco s'explicaria per les victòries hispàniques de Cèsar August, qui va rebre la notícia que el Senat havia votat per a ell un triomf pels èxits del seu exèrcit a Hispània, l'any 25 aC, exactament a Tàrraco (l'emperador, però, no va acceptar aquest honor). D'acord amb aquesta interpretació, la concessió del rang de colònia a Tàrraco va tenir lloc aquell any. Tanmateix, una inscripció fragmentada de Tàrraco, fins ara mal entesa, testimonia la denominació de *Triumphalis* i amb aquesta el rang de colònia, amb tota probabilitat ja l'any 36 aC. Es tracta de la inscripció d'un monument dedicat, segons sembla, a *Cnaeus Domitius Calvinus*, cònsol dues vegades i *imperator*, el qual va rebre aquest últim títol com a procònsol victoriós a Hispània durant els anys 39-36 aC, al final del seu proconsolat. Amb això és preferible tornar a l'opinió tradicional que el fundador de la colònia va ser Cèsar al final de la seva vida,

Traducció

Jaume Massó Carballido

o el seu fill adoptiu –segons els plans de Cèsar– durant els primers anys després de la mort del dictador.

La data de la “capitalitat” de Tàrraco ha estat igualment discutida. Durant l'època republicana, la capital de la Hispània citerior era *Carthago Nova* (Cartagena). Tàrraco, com a molt tard al començament de l'època imperial –després que l'any 27 aC la Hispània citerior, com a província de l'emperador, hagués estat atribuïda a un governador que era el lloctinent del sobirà–, començà a sobrepassar *Carthago Nova*. L'estada d'August a Tàrraco, entre els anys 26 i 24 aC, va tenir en aquesta qüestió una importància decisiva. Aquí va rebre delegacions de tot l'imperi, a més de l'Índia, i aquí va prendre possessió del seu consolat els anys 25 i 24 aC. Aleshores la ciutat era, en la pràctica, no només la capital de la Hispània citerior sinó del món romà sencer.

Val a dir que Estrabó –que va publicar la seva *Geografia* del món antic uns anys després de la mort d'August (traspassat el 14 dC)– diu que el governador de la Hispània citerior passava preferentment l'hivern a *Carthago Nova* o a Tàrraco. Segons una opinió recentment formulada, Tàrraco assolí definitivament el seu paper com a capital d'Hispània citerior no abans de l'època que va des dels últims anys d'August fins als volts de l'any 70, quan s'establí el domini de Vespasià (69-79). Aquesta opinió defensa que el factor més important de l'esmentat desenvolupament va ser l'evolució del culte imperial de la província de la Hispània citerior, durant la qual, i gràcies sobretot a la fundació a Tàrraco –l'any 15 dC– d'un temple per al culte provincial al *Divus Augustus*, la ciutat va obtenir una importància fonamental com a centre de tota la província, tot rebent els establiments arquitectònics i institucionals d'una manera definitiva no abans de l'imperi de Vespasià.

Tanmateix, l'elecció de Tàrraco com a capital de la Hispània citerior va arribar segurament ja durant els primers anys del principat d'August o, com al més tard, immediatament després de la seva mort. El mateix Estrabó diu que Tàrraco, aleshores, era un lloc molt adequat com a seu del governador de la província i que la ciutat era la capital d'una regió que s'estenia també més enllà de l'Ebre. Pel que fa a *Carthago Nova*, anota solament que aquesta ciutat era la més gran de la seva pròpia regió i que, a més, era un centre econòmic importantíssim. Així, doncs, no hi ha dubte que Estrabó considerava Tàrraco la veritable capital de la Hispània citerior.

Dió Cassi, un historiador més tardà, sembla indicar que Tàrraco va arribar a ser la capital de l'esmentada província l'any 27 aC, quan aquesta província va ser atribuïda a l'emperador. La data més tardana és l'any

15 dC, quan hom va decidir que la seu del culte imperial de tota la província era Tàrraco. Un *terminus ante quem* absolut és l'any 43 o 44 dC, quan Pomponi Mela publicà la seva descripció del món antic: en aquesta obra, la província de la Hispània citerior ja s'anomenava *Tarraconensis*, com en moltes altres fonts més tardanes, denominació derivada evidentment del nom de la capital.

Tàrraco, seu de l'administració de la província de la Hispània citerior

El governador que residia a Tàrraco era un senador romà amb el rang consular. Sobretot per les inscripcions de Tàrraco, però també gràcies a altres documents epigràfics i a les fonts literàries, coneixem una bona part dels governadors que fins a la segona meitat del segle III portaven el títol de *legatus Augusti pro praetore provinciae Hispaniae citerioris*. L'anàlisi de les dades sobre el seu origen i la seva carrera demostra que els senadors que rebien aquest càrrec de l'administració imperial pertanyien sovint a les famílies més nobles de l'orde senatorial o es distingien per una carrera gloriosa al servei dels emperadors ja abans del seu nomenament com a legat de la Hispània citerior. Hi havia molt pocs càrrecs de l'administració imperial de més prestigi que aquest govern, el de la província més gran de l'Imperi romà. Segons sembla, els governadors exercien –habitualment– el seu ofici a una edat pròxima als cinquanta anys, o quan eren una mica més grans; el càrrec tenia –normalment– una durada d'uns tres anys.

La seu del governador a Tàrraco era, com sabem per una inscripció de la ciutat, el *praetorium consulare*. Aquest edifici s'ha identificat amb l'anomenat castell del Rei (o torre de Pilats), al qual corresponia simètricament una altra construcció similar, les restes de la qual es conserven a l'anomenada Torre de l'Antiga Audiència, a l'altre costat de la gran plaça que s'obria a l'àrea de l'antic fòrum de la província, a la zona vella –o Part Alta– de la ciutat actual. El governador era la màxima autoritat de la jurisdicció i de l'administració civil de la seva província; tenia, a més a més i al mateix temps, el comandament de totes les forces militars de la Hispània citerior, és a dir –des de l'època dels emperadors Flavis–, de la *Legio VII Gemina* (el campament de la qual es trobava a *Legio*, l'actual Lleó) i d'unes tropes auxiliars. *Lucius Novius Rufus*, per exemple, governador de la província –sembla que entre els anys 192 i 197–, va decidir l'any 193 un litigi entre una latifundista de nom *Valeria Faventina* i un grup de colons; *Aemilianus*, que era governador pels volts de l'any 259, condemnà el bisbe Fructuós i els seus dos diaques, com a criminals, a la mort. Caius

Aufidius Victorinus, legat de l'emperador Marc Aureli, va haver de lluitar contra els "moros" que l'any 171 van invadir la província Bètica. Un general de Septimi Sever, Tiberius Claudius Candidus, va iniciar l'any 197 una campanya contra el ja esmentat Lucius Novius Rufus, que en les guerres civils d'aquell temps havia pres partit a favor de Clodi Albí, el rival més important de l'emperador; Candidus va arribar a ser el successor de Rufus —efectivament— després de la seva victòria.

Com a ajudant i substitut del governador exercia el seu ofici l'anomenat *iuridicus*, un membre més jove de l'orde senatorial que s'encarregava d'una part de la jurisdicció de la província. Per executar les seves obligacions, igual que el governador, el *iuridicus* realitzava viatges per la província. Des de mitjan segle II fins al començament del III, entre aquests dos representants altíssims de l'administració provincial hi havia un repartiment de les tasques en el sentit que el *iuridicus* desenvolupava les seves activitats a *Asturica et Callaecia*, al nord-est de la Península, mentre que el governador tenia la responsabilitat directa a les regions que estaven més pròximes a Tàrraco. La capital era, així mateix, la seu de l'administració econòmica provincial, sota un *procurator Augusti* (procurador de l'emperador), amb la funció sobretot d'activar els impostos de les comunitats.

A les oficines del governador i a les de la resta de l'administració provincial hi havia en servei un nombre considerable d'empleats subalterns. Una part d'aquests empleats, unes cent persones, eren soldats de l'exèrcit de la província. Aquests soldats estaven alliberats de les seves tasques comunes i havien estat traslladats des del campament de la seva legió fins a la capital, on servien —sota el comandament d'un *centurio* i amb la supervisió d'un *princeps officii* (cap de l'oficina del governador)— en diferents càrrecs administratius. Així, per exemple, un document epigràfic recentment trobat a Tarragona ens informa que el soldat Quintus Caelius Felix va servir com a *speculator* (amb tasques en la jurisdicció, concretament en la detenció i execució de criminals) a Tàrraco, a l'oficina del governador de la Hispània citerior, i que aquí va ser promogut al grau de *commentariensis* (amb la tasca de portar els diaris de les oficines) i va acceptar-hi la *missio* (és a dir, la separació del càrrec) amb aquest rang.

Un altre grup de persones ocupades a l'administració provincial el constituïen els esclaus i els lliberts imperials. Com a oficials del *tabularium* de la Hispània citerior (de l'arxiu central de l'administració provincial), de la seva *arca* (és a dir, de la caixa central de la província) i de les oficines per al cobrament dels impostos especials que hom pagava pels testaments i per a la manumissió d'esclaus, exercien el seu treball

en l'execució de l'administració econòmica. Com els soldats de l'oficina del governador, també aquests esclaus i lliberts posseïen un cert prestigi social; així, per exemple, tenien a l'amfiteatre els seus llocs reservats.

Tàrraco, seu del culte imperial de la província

A Tàrraco hom havia ja erigit un altar d'August a la mateixa època augustiana. Es tracta del famós altar que apareix representat a les monedes de la ciutat encunyades durant el regnat de Tiberi (14-57) i que més endavant esmentarà Quintilià. Aquest altar, però, segurament situat a la part baixa de la ciutat, va ser un monument de culte de l'emperador erigit per la població de la colònia i no pels representants de tota la província.

La data del naixement del culte imperial a Tàrraco és l'any 15 dC. Com diu Tàcit, el més gran dels historiadors romans, aquest any, després de la mort d'August (14 dC), una delegació dels hispans va demanar i obtenir de Roma —de l'emperador Tiberi— permís per bastir un temple a August en la colònia Tarraconense, tot donant així exemple a totes les províncies. La imatge d'aquest temple —probablement la imatge d'un edifici projectat o en construcció, no del temple ja inaugurat— apareix en les monedes de Tiberi. Segons l'opinió més estesa, el temple es va construir a la part alta de la ciutat, possiblement en el lloc que avui ocupa la catedral medieval; tanmateix, hi ha també la hipòtesi que l'edifici estava situat a la part baixa de la colònia.

En qualsevol cas, les construccions monumentals de la part alta de Tàrraco que servien al culte provincial de l'emperador —i que van ser bastides en una àrea separada de la part inferior de la colònia per mitjà del circ— rebrien el seu aspecte definitiu uns seixanta anys més tard, sota el domini de Vespasià. Es tracta d'una plaça d'unes dimensions enormes, que s'estenia entre el circ i la terrassa superior de la ciutat amb els edificis annexos i amb construccions situades a l'última terrassa, al nivell de l'actual pla de la Seu. En aquesta terrassa superior de la ciutat s'han recuperat, entre altres coses, diversos pedestals d'estàtues d'emperadors que documenten el culte imperial. La plaça monumental del nivell pròxim —anomenada, segons sembla, igualment *forum*, com el fòrum de la colònia situat a la part baixa— estava reservada sobretot per a l'autorepresentació de les elits de la Hispània citerior, on amb el nom de *flamen provinciae Hispaniae citerioris* s'elegia cada any el sacerdot del culte imperial de la província. La funció principal de la plaça era oferir un lloc adequat per a les estàtues dels *flamines*, dedicades per l'assemblea dels delegats de tota la província, és a dir, pel *concilium provinciae Hispaniae citerioris*.

La graderia meridional de l'amfiteatre al començament del segle XIX, segons una làmina publicada per A. de Laborde en el Voyage pittoresque et historique (1806) (arxiu fotogràfic del MNAT).

Aquesta assemblea, composta pels representants de totes les comunitats de la província, era la institució més important de la Hispània citerior, la qual es constituïa per voluntat pròpia de la societat provincial. Gràcies a la importància econòmica, política, social i cultural de la Hispània citerior, el seu *concilium* tenia un rang molt alt. El culte de l'emperador, amb una gran festa anual a Tàrraco –amb actes religiosos i amb grans espectacles públics representats al circ, a l'amfiteatre i al teatre sota la presidència del *flamen*– era només una de les seves activitats. Com a representant dels interessos de la societat hispànica, l'assemblea podia començar iniciatives també en assumptes jurídics i polítics; davant de les autoritats de l'Estat, els seus emissaris –que visitaven l'emperador a Roma o al lloc on es trobés durant les campanyes militars– defenien els interessos dels seus compatriotes, més d'un cop amb força èxit. A més a més, la festa del culte imperial tenia una funció social molt important: presentava una ocasió per demostrar la lleialtat de la província vers l'Estat romà; era una oportunitat excel·lent per establir relacions amb els alts representants de l'administració estatal, és a dir, amb els membres de l'aristocràcia imperial que –gràcies a la seva influència– podien ajudar els membres de les elits locals en la seva carrera política; creava un espai per cultivar els contactes entre les mateixes elits locals per mitjà de l'establiment d'aliances polítiques o de matrimonis; assegurava un remei ideal per expressar la riquesa i l'esplendor d'aquestes elits, i donava al poble la possibilitat –molt apreciada– de gaudir dels esdeveniments culturals i lúdics i de participar en banquets públics. No hi ha dubte que, durant els dies de la festa anual del culte imperial, Tàrraco esdevenia el centre d'interès de tota la província.

El cap de tota aquesta organització era el *flamen* provincial, amb el títol complet de *flamen Romae, Divorum et Augustorum provinciae Hispaniae citerioris*, és a dir, sacerdot de la deessa Roma, dels empe-

radors consagrats i dels sobirans regnants. Al seu costat exercia les seves funcions la *flaminica provinciae Hispaniae citerioris*, normalment –però, segons sembla, no sempre– l'esposa del mateix *flamen*. El *flamen* tenia també ajudants, entre altres els lliberts de la província. Gràcies particularment a la riquesa del patrimoni epigràfic de Tarragona, dels cent anys que van des de Vespasià fins a Marc Aureli coneixem més de dos terços de tots els *flamines* de la Hispània citerior: el seu nom, la seva pàtria, la seva carrera política, el seu rang social. Procedien de les elits de les ciutats, durant els últims decennis del segle I i al començament del II, particularment de les ciutats més importants, sobretot de la mateixa capital; en les èpoques més tardanes assolirien el *flaminat* –en un nombre creixent– també els representants de les ciutats petites i remotes. Molts *flamines* eren membres de l'orde eqüestre de Roma i posseïen una riquesa enorme, com el *flamen* que –probablement al començament del segle II– es va fer càrrec de les despeses de construcció de l'amfiteatre de Tàrraco.

Es pot dir que el paper que Tàrraco va jugar com a seu del culte imperial de la Hispània citerior va ser d'una importància fonamental per a la història de la mateixa ciutat. L'esplendor de la colònia no venia només de les fonts econòmiques de la seva població, com tampoc només del fet que la ciutat era la seu de l'administració provincial: les construccions més impressionants de l'època imperial i les institucions més atractives es devien, en una part considerable, al paper de la colònia com a seu del *concilium provinciae Hispaniae citerioris*. És clar que una funció igual del culte imperial s'observa també en la història d'altres capitals provincials hispàniques com, per exemple, *Corduba* (Còrdova), capital de la Bètica, o *Emerita* (Mèrida), capital de la Lusitània. Tanmateix, Tàrraco era l'única capital del món romà de la qual Tàcit va poder dir que –per mitjà de la fundació d'un temple per al culte de l'emperador– havia donat un model per a totes les altres províncies.

L'època tardana

L'emperador Dioclecià (284-305) va establir, en lloc de la Hispània citerior, tres noves províncies: la *Carthaginensis*, la *Callaecia* i la *Tarraconensis*, les quals, durant el segle IV –juntament amb la Bètica i la Lusitània, a més a més de les Illes Balears i de la Mauritània Tingitana– formarien la *diocesis Hispaniarum* de l'Imperi. Tàrraco restava com a capital de la nova província Tarraconense.

En el conjunt epigràfic de la ciutat s'esmenten uns quants governadors amb el títol de *praeses provinciae Hispaniae Tarraconensis*, i amb *Septimius Acyndinus* es coneix a Tàrra-

co també un *vicarius* de la diòcesi hispànica. Per desgràcia, sabem molt poc de les activitats dels alts oficials durant el baix imperi. Tanmateix, no hi ha dubte que Tàrraco, una ciutat important també durant els últims segles de l'antiguitat –tot i que sense l'esplendor dels primers segles de l'Imperi–, seguiria sent el centre polític de la província anomenada *Tarraconensis* fins a la fi del domini romà.

GÉZA ALFÖLDY
Universitat de Heidelberg

Bibliografia orientativa

Obres generals

Sobre la història de Tàrraco, vegeu J. M. RECASENS I COMES: *La ciutat de Tarragona*, I, Barcelona 1966; més recentment, G. ALFÖLDY: "Tarraco", *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. XV, 1978, p. 570-644, i G. ALFÖLDY: *Tarraco*, Tarragona 1991 (llibre que és la traducció al castellà del treball suara citat, amb correccions i suplementos; hi trobareu més referències a pràcticament totes les qüestions tractades al present article). Sobre l'arqueologia i la topografia de la ciutat, vegeu X. AQUILUÉ, X. DUPRÉ, J. MASSÓ i J. RUIZ DE ARBULO: *Tarraco*. Tarragona 1999. Les inscripcions de Tarragona i dels seus voltants en troben recollides a G. ALFÖLDY: *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín 1975 (= RIT), treball que inclou també els documents epigràfics editats per E. HÜBNER en el volum segon del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (= CIL II); una nova edició dels epígrafs romans de Tarragona és en procés de preparació (CIL II/14, fasc. 2).

Fundació de la colònia de Tàrraco

Livi sobre Tàrraco: 40, 39,5 (per a l'any 180 aC). Cèsar a Tàrraco: *Bellum civile* 2, 21,4 i ss. Data cesariana o una mica més tardana, per a la fundació de la colònia: F. VITTINGHOFF: *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, Wiesbaden 1952, 79; H. GALSTERER: *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel*, Berlín 1971, p. 71; G. ALFÖLDY: *Tarraco*, op. cit., p. 35 i s., amb més bibliografia. Explicació de la denominació *Triumphalis* de Tàrraco, per Florus: *Vergilio orator an poeta*, 8: "Civitas ipsa generosissimus auspiciis instituta: nam praeter Caesaris vexilla, quae

portat, triumphos, unde nomen accepit, adest etiam peregrina nobilitas". Interpretació d'aquest text, com a referència a les victòries hispàniques d'August: Th. KRUSE i R. SCHARF: "Tarraco Triumphans oder die Caesaren des Florus", *Hermes*, 124, 1996, p. 491-498. De l'anàlisi dels autors esmentats en resulta que, a les obres de Florus, "Caesar" pot significar tant Cèsar, el dictador, com el seu fill adoptiu Cèsar August. Testimonis del rang de colònia de Tàrraco, a partir del 26/24 aC: G. ALFÖLDY: *Tarraco*, op. cit., p. 35 i s. La inscripció que –com demostro en un altre lloc– es refereix a *Cnaeus Domitius Calvinus* és el text CIL II 4134 = RIT 362, fins ara mal entès. Sobre aquest senador, vegeu G. ALFÖLDY: "Cnaeus Domitius Calvinus, patronus von Emporiae", *Archivo Español de Arqueología*, 50/51, 1977-1978 (1978), p. 47-55; I. RODÀ: "Els lloctinents de Juli Cèsar, primers patrons d'Empúries", *Empúries*, 48/50, 1986-1989, II, p. 246-249, esp. p. 247 i s.

Data de la "capitalitat" de Tàrraco

Sobre la qüestió de la capital de la Hispània citerior, entre August i Vespasià, vegeu el recent treball de J. GIMENO: "Plinio, *Nat. hist.* III, 3,21: reflexiones acerca de la capitalidad de Hispania Citerior", *Latomus*, 53, 1994, p. 39-79. Estrabó sobre Tàrraco i *Carthago Nova*: 3, 4,5; 3, 4,7 i 3, 4,20; Dió Cassi sobre Tàrraco: 53, 12, 5. Temple d'August a Tàrraco: vegeu més avall. Pomponi Mela sobre la província *Tarraconense*: 2, 87 i 88 [cf. Plini: *Naturalis historia*, 3, 6: "(Hispania) Citerior eademque Tarraconensis", paraules escrites durant l'imperi de Vespasià].

Els òrgans estatals de l'administració de la Hispània citerior

Governadors, *iuridici*: G. ALFÖLDY: *Fasti Hispanienses. Senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reiches von Augustus bis Diokletian*, Wiesbaden 1969. *Praetorium consulare*: CIL II 4076 = RIT 34. Exèrcit de la Hispània citerior: P. LE ROUX: *L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, París 1982. *Lucius Novius Rufus*: CIL II 4125 = RIT 143. *Aemilianus*: G. ALFÖLDY: *Fasti Hispanienses*, op. cit., 64. *Caius Aufidius Victorinus*: vegeu ara G. ALFÖLDY: "Bellum Mauricum", *Chiron*, 15, 1985, p. 91-109, i, del mateix autor: *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985*, Amsterdam 1987, p. 463-481, amb suplementos. *Tiberius Claudius Candidus*: CIL II 4114 = RIT 130. Inscripció de *Quintus Cilius Felix*: en possessió del Sr. Martí Vergés (Tarragona), que em va facilitar amablement el seu estudi.

Fundació del culte imperial a Tàrraco

Altar d'August: D. FISHWICK: "The Altar of Augustus at Tarraco", *Madriider Mitteilungen*, 23, 1982, p. 222-223, i també, del mateix autor: *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Empire*, I 1, Leyden 1987, p. 171-179, amb més bibliografia. Lanècdota citada per Quintilià: *Institutio oratoria*, 6, 3,77. Fundació del temple d'August: Tàcit, *Annales*, 1, p. 78. Sobre aquest temple, vegeu D. FISHWICK: *The Imperial Cult*, op. cit., p. 150-153, amb més bibliografia; sobre la seva possible localització a la part baixa de Tarragona, vegeu X. AQUILUÉ, X. DUPRÉ, J. MASSÓ i J. RUIZ DE ARBULO: *Tàrraco*. Op. cit., p. 32.

Establiments del *concilium provinciae* i la seva independència jurídica

Construccions: Th. HAUSCHILD: "Römische Konstruktionen auf der oberen Stadterrasse des antiken Tarraco", *Archivo Español de Arqueología*, 45/47, 1972-1974, p. 4-44; del mateix autor: *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1985, p. 87-129; X. DUPRÉ: "Forum Provinciae Hispaniae Citerioris", *Los foros romanos de las provincias occidentales*, Madrid 1987, p. 25-50; TED'A: *Un abocador del segle v dC en el fòrum provincial de Tàrraco*, Tarragona 1989, esp. p. 435-448; X. DUPRÉ: "Un gran complejo provincial de época flavia en Tarragona: aspectos cronológicos", *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*, Munic 1990, p. 319-325. Vegeu també G. ALFÖLDY: *Tàrraco*, op. cit., p. 43-47 i 52 i s., amb més bibliografia. Contra l'ús del *terminus technicus* "fòrum provincial", vegeu W. TRILLMICH: "‘Foro provincial’ und ‘Foro municipal’ in den Hauptstädten der drei hispanischen Provinzen: eine Fiktion", *Gerión*, 12, 1994, p. 115-124. Mantinc l'opinió que la gran plaça del recinte superior de Tarragona mereix la denominació de *forum* i que les construccions del *concilium provinciae Hispaniae citerioris* no estaven únicament sota l'autoritat de la colònia sinó també –si més no– del *concilium* de la província. Aquest últim tenia, sens dubte, la responsabilitat directa almenys sobre una part del gran fòrum i segurament sobre els edificis del culte imperial. Vegeu, per exemple, CIL II 4269 = RIT 374, en referència a un permís donat per la *provincia* (és a dir, pel *concilium provinciae*) als *decuriones* d'Ilerda (Lleida) per dedicar una estàtua situada –clarament– en la mateixa àrea del gran fòrum, on el *concilium* tenia el dret d'erigir les estàtues dels *flamines viri* (CIL II 4248 = RIT 333), és a dir, evidentment a l'àrea central del fòrum, on es concentren els llocs de

procedència dels monuments dedicats per l'assemblea provincial. Altres inscripcions que testimonien el dret del *concilium provinciae* per permetre a tercers la dedicació d'estàtues a l'àrea del fòrum sota la seva responsabilitat: CIL II 4210 = RIT 277, CIL II 4233 = RIT 323 i CIL II 4246 = RIT 327.

Assemblea provincial, *flamines* de la província de la Hispània citerior

Concilium provinciae Hispaniae citerioris: J. DEININGER: *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.*, Munic 1965, p. 27 i s. I 121-128. Emissaris del *concilium provinciae*: vegeu CIL II 4192 = RIT 330, RIT 332 i CIL II 4201 = RIT 333. *Flamines*: G. ALFÖLDY: *Flamines provinciae Hispaniae citerioris*, Madrid 1973. Inscripció del flamen que –segons sembla– va construir l'amfiteatre: G. ALFÖLDY: "Dues inscripcions monumentals de l'Amfiteatre de Tàrraco (estudi preliminar)", *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Tarragona 1990, p. 130-137; del mateix autor: *Die Bauinschriften des Aquäduktes von Segovia und des Amphitheaters von Tarraco*, Berlín–Nova York 1997, p. 62-67; dubtes sobre la qüestió, vegeu J. SANCHEZ REAL: "El método en la arqueología tarraconense. El anfiteatro, IV. A) Las inscripciones", *Quaderns d'Història Tarraconense*, XIII, 1994, p. 39-76, esp. p. 66-76.

L'època tardana

Vegeu G. ALFÖLDY: *Tàrraco*, op. cit., p. 56 i s. *Septimius Acindynus*: CIL II 4107 = RIT 97, base d'una estàtua dedicada a *Crispus Caesar*, fill de Constantí I, entre els anys 324 i 326.